

“Elephants” Standing on Their “Hind Legs”: Women in the Changing Village Context in Southern Thailand

Jawanit Kittitornkool

Ph.D.(Development Studies), Lecturer

Faculty of Environmental Management, Prince of Songkla University

E-mail: kjawanit@ratree.psu.ac.th

Abstract

This paper is derived from a PhD thesis investigating the impacts of environmental, social and economic changes, as a consequence of the development process, on women in different social groups; and the ways in which women have responded to the changes in a village in Southern Thailand. The implementation of development policy at the national level, including the promotion of high-yielding rubber, the educational system, and financial loans have differentially affected households in accordance with their prevailing resources. The maintenance and accumulation of household resources have been dependent upon the levels of their investments in human resources and modernised means of production, as well as market demand and close connections with city. Social differentiation in the village has been reinforced by the interplay of the state and the market. In spite of changes in household resource profiles, women’s long-standing involvement in household production and reproduction work, as well as the traditional pattern of the wife’s management of family money, has not been significantly transformed. The gender ideologies and women’s social identities as a mother have been reproduced through social mechanisms and in the development process. The women’s work has been significantly contributed to the daily lives of their families and communities. Indeed, it is the “hind legs” of the “elephant” that the livelihoods and well-being of rural families and the community have been relied upon.

Key words: economic changes, environmental changes, social changes, Southern Thailand, women

Songklanakarín Journal of Social Sciences and Humanities 9(1) Jan. - Apr. 2003: 19-32

รับต้นฉบับ 21 ตุลาคม 2545 ปรับปรุง-แก้ไขตามข้อเสนอแนะของผู้ทรงคุณวุฒิ 13 กุมภาพันธ์ 2546

รับลงตีพิมพ์ 4 มิถุนายน 2546

“ข้าง” ที่หยัดยืนด้วยเท้า “หลัง”: ผู้หญิงชาวบ้านในวิถีชุมชนที่เปลี่ยนแปลงของภาคใต้

เยาวนิจ กิตติธรรกุล

Ph.D.(Development Studies), อาจารย์

คณะกรรมการจัดการสิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์

E-mail: kjawanit@ratree.psu.ac.th

บทความนี้เรียบเรียงจากวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาเอกของผู้เขียน ซึ่งเป็นการศึกษาการเปลี่ยนแปลงของหมู่บ้านแห่งหนึ่งริมทะเลสาบสงขลาในช่วงปี 2540-2541 พบว่า ในช่วง 3 ทศวรรษที่ผ่านมา การเปลี่ยนแปลงด้านสิ่งแวดล้อม นโยบายการส่งเสริมการศึกษา การทำสวนยาง ตลอดจนกลไกตลาด ซึ่งหมายรวมถึงความสัมพันธ์ระหว่างเมืองกับหมู่บ้านในแง่การผลิตและการบริโภค ซึ่งล้วนแต่เป็นผลสืบเนื่องจากแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ส่งผลให้ครอบครัวชนบทใช้วิถีการที่แตกต่างกันตามฐานทรัพยากรที่มีอยู่เดิม เพื่อปรับตัวให้สอดคล้องกับเงื่อนไขการเปลี่ยนแปลง จึงทำให้การแบ่งชนชั้นทางสังคมในหมู่บ้านยิ่งชัดเจนมากขึ้น อย่างไรก็ตาม การแบ่งงานกันทำระหว่างผู้หญิงกับผู้ชาย และการจัดการเรื่องเงินในครัวเรือน มิได้แปรเปลี่ยนไปตามสภาพการเปลี่ยนแปลงของหมู่บ้านและครอบครัว เนื่องจากอุดมการณ์เกี่ยวกับบทบาทหน้าที่ของผู้หญิงยังคงเน้นย้ำที่ความเป็นแม่ และงานบ้าน ภาระหน้าที่ของผู้หญิงชาวบ้านได้เอื้อประโยชน์อย่างยิ่งต่อครอบครัวและชุมชน จนกล่าวได้ว่า แท้จริงแล้ว ความปกติสุขของครอบครัวและชุมชนหมู่บ้านนั้นอิงอาศัยอยู่บน “เท้าหลัง” ของ “ข้าง” เป็นสำคัญ

คำสำคัญ: การเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจ, การเปลี่ยนแปลงด้านสังคม, การเปลี่ยนแปลงด้านสิ่งแวดล้อม, ผู้หญิง, ภาคใต้

ความนำ

คำกล่าวที่ว่า “ผู้หญิงเป็นข้างเท้าหลัง ผู้ชายเป็นข้างเท้าหน้า” นั้น ดำรงอยู่คู่สังคมไทยมานานหลายศตวรรษแล้ว แต่บทความชิ้นนี้ ซึ่งเรียบเรียงจากวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาเอกของผู้เขียน ชี้ให้เห็นว่าจากการศึกษาการเปลี่ยนแปลงของหมู่บ้านแห่งหนึ่งในภาคใต้ พบว่าผู้หญิงชาวบ้านได้ทำหน้าที่เอื้อประโยชน์ต่อครอบครัวและชุมชนอย่างสำคัญยิ่ง จนกล่าวได้ว่า แท้จริงแล้ว ความปกติสุขของครอบครัวและชุมชนหมู่บ้านนั้นอิงอาศัยอยู่บน “เท้าหลัง” ของ “ข้าง” เป็นหลัก

ประเด็นเรื่องผู้หญิงไทยได้รับผลกระทบจากกระบวนการพัฒนาอย่างไรบ้างนี้ เป็นที่สนใจของวงวิชาการในช่วง 20 ปีที่ผ่านมามากขึ้น อย่างไรก็ตามแม้ว่าจะมีงานวิจัยจำนวนมากไม่น้อยศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างผู้หญิงกับการพัฒนาในพื้นที่ภาคเหนือ ภาคกลาง และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (Virada Somsawadi & S. Theobald, 1997) แต่งานวิจัยเกี่ยวกับผลกระทบของการพัฒนาต่อผู้หญิงในภาคใต้มีจำนวนน้อยมาก งานชิ้นนี้จึงนับว่าเป็นความพยายามเบื้องต้นที่ศึกษาว่า การ

เปลี่ยนแปลงทางสิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ และสังคม อันเป็นผลสืบเนื่องจากแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ มีผลอย่างไรต่อผู้หญิงในครอบครัวและหมู่บ้านภาคใต้

ในช่วง 3 ทศวรรษที่ผ่านมา ชุมชนภาคใต้ตกอยู่ในสภาพเดียวกับภาคอื่นๆ ของประเทศ กล่าวคือ ต้องเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงอย่างรุนแรงทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม นโยบายการยกเลิกสัมปทานป่าไม้ในปี 2532 เป็นผลจากอุทกภัยที่สร้างความเสียหายร้ายแรงแก่หมู่บ้านหลายแห่งในภาคใต้ นอกจากนี้ ป่าชายเลนจำนวนมากได้เสื่อมโทรมลง เนื่องจากการขยายตัวของธุรกิจการทำนากุ้ง

สงขลาเป็นจังหวัดที่มีจำนวนประชากรมากที่สุดเป็นอันดับที่ 2 ของภาคใต้ ในช่วง 3 ทศวรรษแห่งการพัฒนา เขตอำเภอเมืองและอำเภอหาดใหญ่เป็นศูนย์กลางของอุตสาหกรรมเพื่อการส่งออกและแหล่งท่องเที่ยวนานาชาติ รวมทั้งเป็นแหล่งรวมแรงงานที่อพยพจากชนบท นอกจากนี้ สงขลายังมีพื้นที่สวนยางพารามากที่สุดในภาคใต้ อีกทั้งยังมีการจัดตั้งตลาดกลางยางพาราที่อำเภอหาดใหญ่ตั้งแต่ปี 2527 (ศูนย์พัฒนาภาคใต้, 2538) การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมที่เกิดขึ้นจากกระบวนการพัฒนานี้ ส่งผลกระทบต่ออย่างรุนแรงและลึกซึ้งต่อวิถีชีวิตของชาวบ้านทั้งผู้หญิงและผู้ชาย

บทความนี้เรียบเรียงจากผลงานวิจัยที่ดำเนินการศึกษาในหมู่บ้านหนึ่งในจังหวัดสงขลา ในช่วงปี 2540-2541 โดยมีวัตถุประสงค์ว่า ปฏิสัมพันธ์ของปัจจัยหลัก 2 ประการ คือ นโยบายการพัฒนาของรัฐที่ดำเนินการในระดับหมู่บ้าน และกลไกในระบบตลาดที่มีผลต่อระบบการผลิตและการบริโภคในชุมชน มีผลอย่างไรต่อบทบาทหน้าที่ของผู้หญิงชาวบ้าน อย่างไรก็ตาม การศึกษาผลกระทบทางเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อมต่อผู้หญิงนั้น มีอาจแยกออกจากบริบททางสังคมที่ผู้หญิงดำเนินชีวิตอยู่ได้ ดังนั้นขอบเขตของการวิจัยประเด็นดังกล่าวจึงครอบคลุมหมู่บ้าน และครัวเรือนของผู้หญิงด้วย ดังจะกล่าวไว้ในรายละเอียดต่อไป

คำถามในการวิจัย

คำถามในการวิจัยที่สำคัญมี 2 ข้อ คือ

1. ในช่วง 3 ทศวรรษแห่งแผนพัฒนาเศรษฐกิจ

และสังคมแห่งชาตินี้ การดำเนินนโยบายการพัฒนาของรัฐในรูปแบบต่างๆ และกลไกตลาด ซึ่งหมายรวมถึงความสัมพันธ์ระหว่างเมืองกับหมู่บ้าน ในแง่การผลิตและการบริโภค มีผลกระทบต่อหมู่บ้าน และครัวเรือนที่มีฐานทรัพยากรแตกต่างกัน

2. ในเงื่อนไขการเปลี่ยนแปลงของหมู่บ้าน และการใช้ทรัพยากรของครัวเรือนนั้น การแบ่งงานกันทำระหว่างผู้หญิงกับผู้ชาย (sexual/gender division of labour) และการจัดการเรื่องเงินในครัวเรือน เปลี่ยนแปลงหรือไม่ อย่างไร เพราะเหตุใด

หมู่บ้าน

บ้านเขาบัว (นามสมมติ) อยู่ริมทะเลสาบสงขลา ในเขตอำเภอกระแสดินธุ์ จังหวัดสงขลา มีพื้นที่ประมาณ 1 ตารางกิโลเมตร หมู่บ้านอายุประมาณ 150 ปี จำนวนประชากรประมาณ 360 คน หรือ 82 ครัวเรือน ชาวบ้านส่วนใหญ่ทำสวนยาง และมีรายได้เสริมจากการเลี้ยงหมู และการขายผลผลิตที่มีมานาน 4-5 ชั่วโมงคน เช่น หมาก มะพร้าว จาก (ซึ่งเย็บเป็นตับเพื่อใช้หมักหลังคา)

วิธีการศึกษา

1. ใช้ระเบียบวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยผู้วิจัยเข้าไปอาศัยอยู่ในชุมชน และมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆ ของชุมชน เพื่อสร้างความยอมรับและความสนิทสนมกับชาวบ้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับผู้หญิงซึ่งเป็นสมาชิกของครัวเรือนกลุ่มตัวอย่างที่เป็นกรณีศึกษา จำนวน 23 ครัวเรือน ข้อมูลที่รวบรวมจากการสัมภาษณ์แบบไม่เป็นทางการ การสังเกต การมีส่วนร่วมในกิจกรรมประจำวัน การพูดคุยทั่วๆ ไป และการทำกลุ่มสนทนา (focus group)

2. ผู้วิจัยแบ่งกลุ่มครัวเรือนออกเป็น 4 กลุ่ม ดังนี้ กลุ่มฐานะยากจน กลุ่มค่อนข้างยากจน กลุ่มฐานะค่อนข้างดี กลุ่มฐานะดี โดยใช้ข้อมูลที่ได้จาก

ก. การสำรวจครัวเรือนทุกหลัง เพื่อรวบรวมข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับอาชีพ การถือครองที่ดินและทรัพย์สินสมบัติ สมาชิกในครัวเรือน

ข. การแบ่งระดับฐานะ (wealth ranking) โดยเชิญชาวบ้านผู้รู้รายละเอียดเกี่ยวกับฐานะความเป็น

อยู่สมาชิกในชุมชนจำนวน 5 คน มาช่วยกันแยกแยะและครัวเรือนออกเป็นระดับฐานะต่างๆ กัน

ในการแบ่งกลุ่มครัวเรือนตามฐานะนี้ ใช้ข้อมูลจากการแบ่งระดับฐานะของชาวบ้านเป็นหลัก เพราะมีความน่าเชื่อถือมากกว่า

3. ผู้วิจัยเลือกครัวเรือนที่เป็นกลุ่มตัวอย่างจากทั้ง 4 กลุ่ม ตามสัดส่วนจำนวนครัวเรือนในแต่ละกลุ่มรวมทั้งหมด 23 ครัวเรือน โดยใช้เกณฑ์การเลือกหลายข้อประกอบกัน เช่น โครงสร้างของครอบครัว มีแม่และลูกอาศัยอยู่ด้วย และสร้างครอบครัวมาไม่ต่ำกว่า 15 ปี เป็นต้น

ข้อค้นพบ

1. การเปลี่ยนแปลงอันเกิดจากนโยบายของรัฐและกลไกตลาดมีผลต่อชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้านอย่างไร

1.1 นโยบายของรัฐกับการเปลี่ยนแปลงในหมู่บ้าน

ก. การเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากเงื่อนไขสิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ และนโยบายของรัฐ

ในช่วง 10-15 ปีที่ผ่านมา ชาวบ้านส่วนใหญ่เลิกปลูกข้าวนาปี และหันมาซื้อข้าวกิน เนื่องจากน้ำท่วมมาซ้ำจนเสียหายมาหลายปีติดต่อกัน แม้ว่าปรากฏการณ์น้ำท่วมที่นาตามฤดูกาลจะมีมาแต่ดั้งเดิมแต่ข้าวพันธุ์พื้นเมืองต้นสูงพอที่จะอยู่รอดได้ ต่อมาเมื่อมีการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวเป็นพันธุ์ กข. ตามที่รัฐบาลส่งเสริมต้นข้าวพันธุ์ กข.สูงไม่พ่นน้ำ จึงน่าเปื่อยเสียหาย นอกจากนั้น น้ำที่ท่วมในช่วงปัจจุบันนี้มีใช้น้ำฝนใสสะอาดเหมือนแต่ก่อน หากแต่เป็นน้ำสีขุ่นขุ่นที่ไหลจากบ่อดินลูกรัง คอกหมู และสวนยาง จึงมีผลเสียหายต่อนาข้าวมากขึ้น อนึ่ง ต้นทุนในการปลูกข้าวสูงขึ้นกว่าเดิมเนื่องจากชาวบ้านต้องจ้างรถไถนา และจ้างคนเก็บเกี่ยวข้าว ทำให้ชาวบ้านจำนวนมากเห็นว่า การปลูกข้าวไม่คุ้มทุนอีกต่อไป จึงเลิกทำนา และหันมาทำสวนยางมากขึ้นสืบเนื่องมาจากนโยบายของรัฐซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

ข. การส่งเสริมการปลูกยางพารา

แม้ว่าเดิมทีชาวบ้านปลูกยางพื้นเมืองอยู่บ้างแล้ว โดยนำพันธุ์ยางมาจากจังหวัดตรัง แต่

ในช่วง 20 ปีที่ผ่านมา กองทุนส่งเสริมการทำสวนยางได้ส่งเสริมให้ชาวบ้านเปลี่ยนสวนมะพร้าวหรือปารกร้างให้กลายเป็นสวนยางพารา โดยให้ทุนสนับสนุนในรูปแบบต่างๆ จนพื้นที่บริเวณเขาแทบทั้งหมดกลายเป็นสวนยางพารา ซึ่งกลายเป็นแหล่งรายได้ของชาวบ้านส่วนใหญ่ อย่างไรก็ตาม ครัวเรือนจำนวน 65% ของจำนวนครัวเรือนที่มีสวนยาง มีสวนยางขนาดไม่เกิน 5 ไร่ ทั้งนี้ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านได้ประมาณต้นทุนการผลิตยางไว้ว่า ชาวบ้านต้องขยายยางได้กิโลกรัมละ 28 บาท จึงจะพออยู่รอดได้ในเชิงเศรษฐกิจ และครอบครัวที่มีสวนยางประมาณ 20 ไร่ขึ้นไปเท่านั้นที่จะสามารถสะสมทุนได้

ค. การส่งเสริมระบบการศึกษา

ในช่วง 15-20 ปีนี้ รัฐได้ขยายการศึกษาขั้นพื้นฐานออกไปสู่ภูมิภาคต่างๆ อย่างกว้างขวาง การศึกษากลายเป็นช่องทางสำคัญที่ทำให้ลูกหลานคนชนบทได้มีโอกาสไต่บันไดทางสังคม จึงพบว่า แทบทุกบ้านพยายามส่งเสริมให้ลูกเรียนหนังสือให้สูงที่สุดเพื่อจะได้หางานทำในเมือง หรือเป็นข้าราชการ ค่าใช้จ่ายเพื่อการศึกษาของลูกเป็นแรงกดดันทางเศรษฐกิจที่หนักหน่วงที่สุดของครัวเรือนส่วนใหญ่ (Benja Yodduumnern-Attig, 1992; Akin Rabibhadana, 1993)

ง. การให้ชาวบ้านกู้ยืมเงินจากหน่วยงานของรัฐ

ในช่วง 20 ปีที่ชาวบ้านมีความต้องการใช้เงินมากขึ้น เพื่อลงทุนในการผลิตและการศึกษาของลูกหลาน การจัดตั้งธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธกส.) และกลุ่มสหกรณ์เพื่อการเกษตร จึงเป็นการเปิดโอกาสให้ชาวบ้านได้กู้ยืมเงินไปลงทุนเพื่อการผลิตและการศึกษา พบว่าแทบทุกบ้านเป็นหนี้ธกส. หรือสหกรณ์ฯ อย่างน้อย 1-2 หมื่นบาท

จ. การส่งเสริมการบริโภคสุรา (ข้อควรศึกษาต่อไป)

คนเมาคนแกในหมู่บ้านตั้งข้อสังเกตว่า ผู้ชายกินเหล้าหนักขึ้นกว่าเมื่อ 20-30 ปีก่อน กล่าวคือ จากที่เคยกินเป็นครั้งคราวเมื่อมีงานเลี้ยงโอกาสต่างๆ กลายเป็นตั้งวงกินเป็นประจำแทบทุกวัน เหล้าที่กินก็เปลี่ยนจาก “หาวก” ซึ่งเป็นน้ำตาลเมา หรือ เหล้า “เถื่อน” ที่ผลิตกันเองในหมู่บ้าน มาเป็นเหล้าขวดที่

รัฐบาลสนับสนุนให้ผลิตเพื่อเก็บภาษี

พระไพศาล วิสาโล (2537) ได้ทำการวิจัยการบริโภคสุรา พบว่าการบริโภคสุราที่เพิ่มขึ้นของคนไทยเกี่ยวข้องกับปัจจัยหลายด้าน ทั้งการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม ตลอดจนนโยบายของรัฐที่ดำเนินการทั้ง 2 ด้าน คือ กำจัด “เหล้าเถื่อน” จนคนผลิตและคนขายในหมู่บ้านต้องเลิกกันไป และสนับสนุนให้ประชาชนกินเหล้าที่ผลิตภายใต้การอนุมัติของรัฐบาล

ผู้หญิงจำนวน 80 เปอร์เซ็นต์ของกลุ่มตัวอย่างแสดงความรู้สึกขัดแย้งกับการกินเหล้าของสามีโดยหยิบยกเอาปัญหาที่ผู้ชายเมาจนเสียการเสีงานทำให้ขาดรายได้หรือเสียเงินเพราะการเมาเหล้า เป็นสาเหตุสำคัญของความรู้สึกหงุดหงิดต่อภาวะของครอบครัวในกลุ่มคนจน การที่ผู้ชายกินเหล้าจนเมา ไม่สามารถกริตรายหรือทำงานรับจ้างได้ ทำให้รายได้ที่หาได้น้อยอยู่แล้วของครอบครัวยิ่งลดลงไปอีก หรือบางครั้งการเมาเหล้าก่อให้เกิดพฤติกรรมที่เสียหาย เบียดบังรายได้จำนวนจำกัดของครอบครัว ส่วนในกลุ่มคนฐานะปานกลางหรือค่อนข้างดีนั้น เนื่องจากทรัพยากรในครัวเรือนมีอยู่พอประมาณ พฤติกรรมการเมาเหล้าของสามีไม่มีผลกระทบต่อรายได้มากนัก แต่เป็นปัญหาราคาของภรรยาเช่นกัน

มีผู้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างพฤติกรรมบริโภคสุราของผู้ชายไทยกับปัญหาในครอบครัวอยู่พอสมควร (Bhassorn Limanonda, 1995) อย่างไรก็ตาม การศึกษาว่านโยบายการส่งเสริมการผลิตและการบริโภคสุราของรัฐมีผลกระทบต่อผู้หญิงและครอบครัวอย่างไรนั้น ยังต้องอาศัยข้อมูลจากพื้นที่ต่างๆ มาวิเคราะห์กันต่อไป

แม้ว่าหน่วยงานต่างๆ จะจัดทำโครงการพัฒนาในหมู่บ้านเป็นจำนวนมาก แต่โครงการแทบทั้งหมดมีลักษณะเป็นการสั่งการลงมาจากระดับเบื้องบน และมีประโยชน์ต่อชาวบ้านน้อยมาก โครงการที่รัฐริเริ่มและมีผลดีต่อชาวบ้านอย่างชัดเจนและต่อเนื่องมีเพียงกลุ่มออมทรัพย์ แต่ความเข้มแข็งของกลุ่มฯ มิได้เกี่ยวข้องกับการส่งเสริมของเจ้าหน้าที่ หากแต่เกิดจากการรวมตัวกันอย่างเหนียวแน่นของเครือญาติ ภายใต้การนำของผู้ใหญ่บ้านซึ่งเป็นผู้อาวุโสในกลุ่มเครือญาติที่

มีฐานทรัพยากรแน่นหนาในชุมชน ทั้งนี้เป็นที่น่าสังเกตว่า ผู้หญิงมีบทบาทอย่างแข็งขันในการกู้ยืมและส่งคืนเงินกู้ให้กลุ่มออมทรัพย์

1.2 ความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านกับเมือง ในช่วง 20 ปีที่ผ่านมา หมู่บ้านสัมพันธ์ใกล้ชิดกับเมืองมากขึ้น เนื่องจากมีการตัดถนนเชื่อมโยงหมู่บ้านกับอำเภอเมือง จังหวัดสงขลา และเมืองใหญ่อื่นๆ ทำให้การคมนาคมสะดวกกว่าสมัยก่อนอย่างมาก ชาวบ้านไม่ต้องใช้เวลาเป็นวันๆ เพื่อเดินทางไปสงขลาหรือพัทลุงอีกต่อไป ผลก็คือ

ก. ชาวบ้านพึ่งพาตลาดไกลตลาดในการผลิตและการบริโภคมากขึ้น กล่าวคือ ราคาผลผลิตจากหมู่บ้านสูงขึ้น ทำให้ชาวบ้านมีรายได้มากขึ้น เช่น ในช่วง 20 ปี ราคาทุเรียนและส้มเพิ่มขึ้นมาก แต่ขณะเดียวกันต้นทุนการผลิตก็สูงขึ้นมากด้วย เช่น ราคาอาหารหมูอ่อนเพิ่มขึ้นจากถูงละ 150 บาท เป็น 410 บาท หรือประมาณ 11% ต่อปี ขณะที่อัตราเงินเฟ้อคิดเป็น 5.3% ต่อปี

ข. มีการไหลเวียนของลูกหลานชาวบ้านเข้าสู่เมือง เนื่องจากแรงจูงใจและแรงผลักดันของระบบการศึกษาและตลาดแรงงาน คนรุ่นหนุ่มสาวและรุ่นเยาว์ล้วนออกจากหมู่บ้านเข้าสู่เมืองใหญ่ ได้แก่ หาดใหญ่ สงขลา ภูเก็ต และกรุงเทพฯ เพื่อเรียนต่อหรือหางานทำ ส่วนคนรุ่นลูกที่กลับมาอยู่บ้านนั้นส่วนใหญ่เป็นลูกคนที่เรียนน้อยกว่าคนอื่น ๆ หรือไม่มีโอกาสทำงานในเมือง

พบว่า ผู้หญิงรุ่นแม่มีหน้าที่เลี้ยงหลานให้ลูกที่อยู่ในเมือง โดยลูกมักจะต้องขอให้แม่ออกจากหมู่บ้านไปช่วยเลี้ยงหลาน หรือส่งหลานมาให้ปู่ย่าตายายเลี้ยงในหมู่บ้าน จนกระทั่งเด็กโตพอจะเข้าอนุบาลหรือโรงเรียนได้ จึงรับเด็กเข้ามาอยู่ในเมืองอีกครั้ง

ค. มีช่องทางใหม่ๆ ในการหาทรัพยากรให้แก่ครอบครัว

การเชื่อมโยงอย่างใกล้ชิดกับเมือง โดยผ่านระบบการสื่อสารและการคมนาคม ทำให้ชาวบ้านมีช่องทางใหม่ๆ ในการหาทรัพยากรให้แก่ครอบครัว เช่น เจ้ามือแชร์คนแรกที่เริ่มตั้งวงแชร์เมื่อประมาณ 20 ปีก่อนแล้วว่า ได้ความคิดนี้จากการติดตามชาวแชร์แม่ช้อย หลังจากนั้นแชร์จึงกลายเป็นโอกาสในการสะสมเงินเพื่อ

ใช้ลงทุนของครอบครัวส่วนใหญ่ ในแง่นี้ แשרเป็นช่องทางสำคัญในการหาเงินเพื่อลงทุนสำหรับคนจน หรือเป็นช่องทางหารายได้จากอัตราดอกเบี้ยสูงๆ สำหรับครอบครัวฐานะดี ทั้งนี้พบว่าผู้หญิงเป็นผู้ดูแลและจัดการเรื่องเงิน แשרครอบครัว ตั้งแต่เก็บเงิน หมุนเงินส่งแשר และเปียร์แשר รวมทั้งใช้จ่ายเงินที่ได้เพื่อครอบครัว ดังปรากฏในงานวิจัยอื่นๆ เช่นกัน (นภัส กอร์ดอน และคณะ, 2535; สมศักดิ์ สามัคคีธรรม, 2541) นอกจากนี้ ครอบครัวจำนวน 3-5 ครัวเรือนที่มีรายได้เพิ่มขึ้นมากจากการขายดินลูกรังในพื้นที่ของตน แม้ว่าแต่เดิมชาวบ้านจำนวนหนึ่งจะมีรายได้จากการขุดดินบริเวณภูเขาเพื่อขายดินลูกรังอยู่แล้ว แต่เมื่อปี 2536 เป็นต้นมา พื้นที่บริเวณดังกล่าวกลายเป็นเขตที่ดินของสำนักงานปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตร (สปก.) มีเพียงครอบครัวจำนวนน้อยมากซึ่งมีฐานะดี และมีเครือข่ายความสัมพันธ์ที่แน่นเหนียวกับเจ้าหน้าที่ของรัฐสามารถใช้ช่องว่างของกฎหมายเพื่อให้ธุรกิจของตนดำรงอยู่ได้

2. ชาวบ้านใช้ฐานทรัพยากรของครอบครัวเพื่อปรับตัวให้อยู่รอดได้อย่างไร และครอบครัวกลุ่มไหนที่ประสบความสำเร็จ

ในท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงทางสิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ และสังคมของชุมชน ครอบครัวได้พยายามใช้ฐานทรัพยากรที่มีอยู่เดิม อันได้แก่ ที่ดิน เงินทุน ทรัพยากรมนุษย์ซึ่งรวมถึงสุขภาพและการศึกษา ตลอดจนเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม เพื่อปรับตัวให้อยู่รอดและเพิ่มพูนทรัพยากร (Lewis & McGregor, 1993; McGregor, 1998) โดยอาจแบ่งวิธีการปรับตัวของครอบครัวได้ดังนี้

2.1 เปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดิน โดยปลูกยางพารามากขึ้น เลิกทำนา

ครอบครัวที่มีที่ดินเป็นสวนมะพร้าว หรือป่าร้างมาก หันมาสร้างสวนยางพารา โดยได้รับการส่งเสริมจากกองทุนสงเคราะห์การทำสวนยาง และธกส. ส่วนครัวเรือนที่มีที่นาแล้วต้องเลิกทำนา โดยไม่มีที่ทำสวนยาง จำนวนหนึ่งกลายเป็นแรงงานรับจ้างให้เจ้าของสวนยาง ครัวเรือนที่ไม่มีสวนยางนี้คิดเป็นจำนวน 40% ของครัวเรือนทั้งหมด

2.2 ส่งลูกเรียนสูงๆ และหางานทำในเมือง

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ชาวบ้านเห็นความสำคัญของการศึกษามากขึ้นในช่วง 15 ปีนี้ จึงพยายามส่งลูกเรียนหนังสือให้สูงที่สุด โดยหวังจะให้ลูกหลานมีโอกาสมีชีวิตที่ดีกว่า มีอาชีพที่มั่นคงถาวร โดยเฉพาะอย่างยิ่งอาชีพข้าราชการ ภาระค่าใช้จ่ายในการส่งลูกเรียนหนังสือ จึงเป็นภาระหนักที่สุดของครอบครัวแทบทั้งหมด แต่พบว่าครอบครัวฐานะปานกลางและค่อนข้างดีเท่านั้นที่สามารถส่งลูกเรียนจนจบปริญญาตรีได้ รวมทั้งมีเครือข่ายญาติพี่น้องในเมืองที่จะช่วยฝากฝังให้ลูกได้เรียนต่อ หรือหางานที่มั่นคงทำหลังจากเรียนจบ โดยลูกหลานของครอบครัวเหล่านี้มักรับราชการ หรือทำงานบริษัท และในทางกลับกัน การศึกษาและอาชีพของลูกหลานก็กลายเป็น “หน้าตา” ของพ่อแม่ไปด้วย ส่วนโอกาสที่ลูกของครอบครัวที่ยากจนจะเรียนจบปริญญาตรี และหางานที่มีรายได้สูงพอที่จะจุนเจือพ่อแม่ได้ด้วยนั้น มีน้อยมาก

ผลการศึกษานี้สอดคล้องกับผลการวิจัยของสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ ปี 2539 ซึ่งพบว่าผู้สำเร็จการศึกษาระดับอุดมศึกษาส่วนใหญ่มาจากครอบครัวซึ่งบิดาประกอบอาชีพเป็นนักธุรกิจ ข้าราชการ และนักวิชาชีพ มากกว่าครอบครัวที่บิดาเป็นเกษตรกร หรือทำงานเกี่ยวกับเครื่องจักรกล (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2540)

2.3 ลงทุนเพื่อการผลิตมากขึ้น

ชาวบ้านต้องใช้เทคโนโลยีการผลิตที่สูงขึ้น และใช้เงินทุนมากขึ้น เช่น การหาปลา ต้องใช้ไซจำนวนมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเลี้ยงหมูต้องลงทุนสูงขึ้นไปทุกขั้นตอน ในขณะที่ราคาหมูที่ขายได้ขึ้นอยู่กับกลไกตลาด และต้องแข่งขันกับฟาร์มเลี้ยงหมูขนาดกลางหรือใหญ่ ทำให้ครอบครัวที่มีเงินทุนน้อยหรือมี “สายพานสั้น” ไม่สามารถสะสมทุนจากการผลิต แต่ขณะเดียวกัน ชาวบ้านก็ไม่สามารถหันกลับไปใช้วิธีการผลิตแบบดั้งเดิมได้อีกต่อไป เนื่องจากผลผลิตน้อยและใช้เวลานาน ไม่ทันต่อแรงกดดันทางการเงินในครอบครัว

ครัวเรือนต้องอาศัยการกู้ยืมเงินจากธกส. กลุ่มออมทรัพย์ในหมู่บ้าน และนายทุนเงินกู้ หรือเล่น

แשר เพื่อให้ได้เงินจำนวนหนึ่งมาใช้จ่ายในการลงทุนเพื่อการผลิตและการศึกษา ภาระหน้าที่ในการจัดสรรเงินนี้เป็นของผู้หญิง ซึ่งจะได้กล่าวถึงรายละเอียดต่อไป

โดยสรุปก็คือ ในกระบวนการปรับตัวจากฐานทรัพยากรเดิม ครอบครัวที่มีต้นทุนสำรองอยู่แล้ว ทั้งที่ดิน เงินทุน และเครือญาติ สามารถเพิ่มทุนในการผลิต และมีรายได้มากขึ้น รวมทั้งสามารถใช้ทุนที่มีอยู่สนับสนุนให้สมาชิกรุ่นเยาว์เปลี่ยนอาชีพ เพื่อลดการพึ่งพาฐานทรัพยากรที่กำลังร่อยหรอลง โดยลงทุนด้านการศึกษาให้ลูกหลาน ส่วนครอบครัวที่มีทรัพยากรจำกัดไม่สามารถปรับตัวด้วยวิธีการดังกล่าวได้ วงจรนี้ทำให้การแบ่งชั้นทางสังคมในหมู่บ้านทวีความรุนแรงยิ่งขึ้น

3. ผู้หญิงทำอะไรเพื่อให้ครอบครัวรับมือกับการเปลี่ยนแปลงนี้ได้

ในกระแสการเปลี่ยนแปลงที่เพิ่มแรงกดดันทางเศรษฐกิจให้แก่ครอบครัวดังกล่าว ผู้หญิงพยายามทำหน้าที่ของตนเพื่อให้ครอบครัวดำเนินชีวิตอย่างปกติสุข ในงานวิจัยนี้ได้เปรียบเทียบภาระหน้าที่ของผู้หญิง 2 รุ่น คือ รุ่นแม่ และรุ่นลูกสาวที่เพิ่งสร้างครอบครัว โดยพิจารณาจากการแบ่งงานกันทำ และการจัดการเรื่องเงินในครอบครัว ดังนี้

3.1 การแบ่งงานกันทำระหว่างผู้หญิงกับผู้ชายในครอบครัว ในที่นี้หมายถึงภรรยาทำสามีเท่านั้น โดยแยกงานออกเป็นงานอาชีพ (production) และงานบ้าน (reproduction) (Whitehead, 1981; Kabeer, 1994)

ก. งานอาชีพ ซึ่งเป็นแหล่งรายได้เชิงเศรษฐกิจของครอบครัว จากการสังเกตและสัมภาษณ์ชาวบ้าน จำแนกงานตามลักษณะการใช้แรงงานและเวลาออกได้เป็น 4 ประเภท ดังนี้

(1) งานที่ใช้แรงกายหนักๆ เช่น งานก่อสร้าง วิดปลาในบ่อปลาหรือนาข้าว มักเป็นงานที่ผู้ชายรับผิดชอบ แต่ก็แม่มีแม่ร้างบางคนต้องออกไปทำงานก่อสร้างในหาดใหญ่อยู่ระยะหนึ่ง เนื่องจากไม่มีสามีช่วยหารายได้

(2) งานที่ใช้แรงกายและเวลาของผู้หญิงและผู้ชายเท่าๆ กัน ได้แก่ การทำนาในอดีต งานกรีดยางและทำแผ่นยางในปัจจุบัน ซึ่งผู้ชายและผู้หญิง

มักจะรับภาระอย่างเท่าเทียมกันในทุกขั้นตอน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในปัจจุบันมีการใช้มอเตอร์ช่วยผ่อนแรงในการรีดแผ่นยาง ทำให้ผู้หญิงสามารถกรีดยางและทำแผ่นยางได้เองตามลำพัง

(3) งานที่ใช้แรงกายและเวลาของผู้หญิงมากกว่าผู้ชาย ได้แก่ การเลี้ยงหมู ซึ่งเป็นอาชีพเสริมของครอบครัวส่วนใหญ่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งครอบครัวที่ผู้หญิงต้องอยู่บ้านเพื่อเลี้ยงลูกเล็กๆ การเก็บหมากหรือมะพร้าวด้วยการสอย หรือเก็บตามโคนต้น (ปัจจุบันผู้ชายในแต่ละครอบครัวที่ขึ้นต้นหมากได้มีจำนวนน้อยมาก ต้องจ้างคนขึ้นเก็บหมากโดยเฉพาะ) และการตัดเย็บจาก ซึ่งผู้หญิงส่วนมากไปตัดใบจากในบริเวณหมู่บ้านชนไร่รถเข็น และนำมาเย็บเองที่บ้าน มีบางครอบครัวที่ผู้ชายไปช่วยตัดและขนใบจากให้บ้าง ส่วนการขายหมากมะพร้าว และจาก (ซึ่งเย็บเป็นดับแล้ว) นั้น เป็นหน้าที่ของผู้หญิง

(4) งานที่เป็นหน้าที่ของผู้หญิงโดยเฉพาะ ได้แก่ การนำผลผลิตจากหมู่บ้านไปขายในตลาดเมืองหาดใหญ่หรือสงขลา และการทำขนมไปขายตลาดนัดหรืองานวัดใกล้หมู่บ้านตามเทศกาลงานบุญต่างๆ ผู้หญิงในครอบครัวยากจนและค่อนข้างยากจนจะทำขนมพื้นบ้าน แล้วนำไปขายในงานวัด โดยใช้วัสดุที่หาได้รอบบริเวณบ้าน เช่น ส่วนต่างๆ ของมะพร้าว เป็นวัตถุดิบหรือในช่วงที่กรีดยางไม่ได้ ผู้หญิงในครอบครัวยากจนส่วนใหญ่มักทำขนมขาย เพื่อหารายได้เป็นค่าใช้จ่ายประจำวันในบ้าน

เมื่อพิจารณาจากประเภทของงานอาชีพแล้ว จะเห็นว่างานส่วนใหญ่เป็นหน้าที่ของผู้หญิง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในครอบครัวยากจน หลังจากที่ผู้หญิงออกไปกรีดยางและกลับมาทำแผ่นยางแล้ว ยังออกไปตัดใบจากมานั่งเย็บที่บ้านและให้อาหารหมูด้วย นอกจากนั้นยังทำขนมขายในเทศกาล หรือช่วงที่ไม่มีรายได้จากสวนยางอีกด้วย งานเหล่านี้เป็นงานที่ผู้หญิงรับผิดชอบมาแต่ดั้งเดิมแล้ว โดยผู้หญิงทุกคนตระหนักดีว่าตนเองมีหน้าที่ทำงานหาเลี้ยงครอบครัวเท่าเทียมกับผู้ชาย ในยุคปัจจุบันที่ครอบครัวเผชิญกับแรงกดดันทางการเงินรุนแรงขึ้น งานของผู้หญิงยิ่งทวีความสำคัญในเชิง

เศรษฐกิจมากขึ้น ผู้หญิงจึงยิ่งพยายามเร่งหารายได้จากงานดังกล่าวมากขึ้น เพื่อให้เพียงพอกับรายจ่ายที่สูงขึ้นในครอบครัว

อย่างไรก็ตาม ครอบครัวจำเป็นจะต้องพึ่งพาแรงงานและรายได้จากทั้งผู้ชายและผู้หญิงเพื่อความอยู่รอดและความปกติสุขของครอบครัว การมีผู้ชาย (โดยเฉพาะอย่างยิ่งสามี) อยู่ในครอบครัวเป็นทั้งหลักประกันทางเศรษฐกิจและสังคมให้แก่ผู้หญิง ทั้งนี้ผู้หญิงที่เป็นแม่มีแม่ร้าง ซึ่งต้องรับหน้าที่เป็นหัวหน้าครอบครัว ได้สะท้อนปัญหาการขาดสามีที่เป็นผู้นำครอบครัวไว้ชัดเจนว่า “เหมือนเรือขาดหางเสือ”

ข. งานบ้าน

นอกเหนือจากงานอาชีพแล้ว ผู้หญิงยังต้องรับผิดชอบงานในบ้าน อันได้แก่ งานหุงหาอาหาร ซักรีดเสื้อผ้า ทำความสะอาดบ้าน รวมทั้งการดูแลเด็กคนแก่ และคนเจ็บไข้อีกด้วย สังคมไทยโดยรวมและตัวผู้หญิงเองเห็นว่างานบ้านเป็นงานของผู้หญิง แม้ว่าค่านิยมของคนได้ที่เน้นคุณสมบัติความเป็นแม่บ้านแม่เรือนของผู้หญิงจะลดน้อยลงไปบ้างแล้วก็ตาม (สุธิวงศ์พงษ์ไพบูลย์, 2535)

แม้ผู้หญิงชาวบ้านจะเห็นตรงกันว่าอุปกรณ์ไฟฟ้าและเครื่องอำนวยความสะดวกในปัจจุบันช่วยผ่อนแรงแม่บ้านได้มาก แต่งานบ้านยังคงเป็นหน้าที่ของผู้หญิงอยู่นั่นเอง นอกจากนั้น ผู้หญิงส่วนใหญ่ไม่ว่าจะเป็นรุ่นแม่หรือรุ่นลูกสาวที่เพิ่งสร้างครอบครัวเห็นว่างานบ้านเป็นงานที่มีความสำคัญน้อยกว่างานหารายได้ เมื่อผู้หญิงไม่มีเงื่อนไขที่จะทำงานหาเงินด้วยตัวเองเนื่องจากมีลูกอ่อน ต้องเลี้ยงลูกอยู่กับบ้านตลอดเวลา ผู้หญิงจะรู้สึกตัวเองไม่มีความสำคัญเท่าเทียมกับผู้ชายซึ่งเป็นคนหาเงินเลี้ยงครอบครัว

อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาจากสภาพความเป็นจริงในครอบครัวและชุมชนแล้ว จะพบว่างานบ้านมีส่วนสำคัญทั้งต่อครอบครัวและชุมชนอย่างมาก โดยอาจแยกแยะความสำคัญของงานบ้านออกเป็นลำดับได้ดังนี้

(1) งานบ้านทำให้วิถีชีวิตประจำวันของสมาชิกครอบครัวดำเนินไปได้ตามปกติ

(2) ทักษะการทำขนมและอาหารของผู้หญิงเป็นแหล่งของรายได้เสริมสำหรับครอบครัว ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ผู้หญิงทำขนมไปขายเพื่อหารายได้มาจุนเจือครอบครัว อนึ่ง การทำงานของผู้หญิงมีฐานอยู่ในครัวเรือนของตนเอง ก็มีส่วนเอื้อให้ผู้หญิงชาวบ้านไทยมีอิสระในการออกนอกบ้าน และมีอำนาจตัดสินใจในระดับหนึ่ง เมื่อเทียบกับผู้หญิงในภูมิภาคอื่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งแถบเอเชียใต้ (Karim, 1995)

นอกจากเป็นการหล่อเลี้ยงให้ชีวิตประจำวันของสมาชิกครอบครัวเป็นปกติสุขแล้ว งานบ้านโดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำอาหารและการเก็บกวาดของผู้หญิงยังมีบทบาทสำคัญในระดับชุมชนอีกด้วย

(3) งานบ้านเป็นกลไกที่ดำรงรักษาสายใยความสัมพันธ์ทางสังคมในชุมชน ซึ่งแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ คือ

(3.1) ความสัมพันธ์ระหว่างผู้อุปถัมภ์กับ “ลูกน้อง” ในสมัยก่อนที่ชุมชนทำนาเป็นหลัก ครอบครัวที่เป็นแรงงานรับจ้างต้อง “ช่วย” งานของบ้านเจ้าของที่นา เช่น งานแต่งงาน งานศพ งานบวช ฯลฯ ในปัจจุบันครอบครัวยากจนกลายเป็นแรงงานกรีดยางและทำแผ่นยางให้เจ้าของสวนยาง แต่กิจกรรมที่ผู้หญิงในครอบครัวที่เป็นแรงงานรับจ้างต้องช่วยงานตามวาระต่างๆ ของบ้านเจ้าของสวนยางก็ยังไม่เปลี่ยนแปลง

(3.2) ความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกันระหว่างครอบครัว แม้ว่าชุมชนจะมีความแตกแยกทางสังคม อันเป็นผลสืบเนื่องจากการเลือกตั้งผู้ใหญ่บ้านในปี 2539 แต่ครอบครัวที่ขัดแย้งกันก็ยังคงไปร่วมงานบวช งานแต่งงาน และงานศพของครอบครัวฝ่ายตรงข้าม ทุกครั้งที่ครอบครัวหนึ่งๆ ในชุมชนมีงาน นอกจากบ้านที่เป็นญาติหรือสนิทสนมกันจะต้องให้เงินทำบุญแล้ว ผู้หญิงในบ้านจะต้องไปช่วยทำกับข้าว หรือเก็บกวาดล้างจานชามในงานด้วย เนื่องจากแต่ละบ้านจะต้องพึ่งพาอาศัยแรงงานในการหุงหาอาหารเลี้ยงดูแขกหรือในงานต่างๆ หากไม่ลงแรงไปช่วยบ้านอื่น ก็อาจจะมีปัญหาขาดแรงงานที่จะมาช่วยงานตนเองในโอกาสหน้า

ในสมัยก่อน การจัดงานเลี้ยงแขกหรือหรืองานศพในอดีตต้องอาศัยแรงงานผู้ชาย

เพื่อหาพื้น ตักน้ำ และทำงานไม้ต่างๆ แต่ในปัจจุบัน เทคโนโลยีและระบบตลาดช่วยผ่อนแรงได้มาก งานหลักที่ผู้ชายยังทำอยู่คือ การเชือดวัวหรือหมูเพื่อใช้เป็นอาหารในงาน ส่วนงานครัวและการเก็บกวาดยังต้องอาศัยแรงกายของผู้หญิงเป็นสำคัญ ยกเว้นการขูดมะพร้าวและการตำเครื่องแกง ซึ่งใช้เทคโนโลยีช่วยทุ่นแรงได้มากขึ้นแล้ว ดังนั้นเมื่อไปงานเลี้ยงในหมู่บ้าน จึงมักจะพบเห็นภาพที่ผู้ชายนั่งกินเหล้าเป็นกลุ่มๆ และผู้หญิงทำงานอยู่ในครัว

(4) การดูแลแขกของภรรยาผู้นำชุมชนทำให้สามีเป็นที่ยอมรับของสังคมมากขึ้น โดยทั่วไปแล้ว ภรรยาของกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน หรือผู้นำกลุ่มองค์กรชุมชนต่างๆ จะต้องรับหน้าที่คอยดูแลต้อนรับแขกของสามีอย่างไม่ให้ขาดตกบกพร่อง ทั้งในเรื่องของอาหารการกินและที่พักอาศัย ภรรยาของอดีตผู้ใหญ่บ้านเล่าว่า จะต้องหุงหาอาหารต้อนรับแขก โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้าราชการที่มาติดต่อสามีอยู่เป็นประจำ จนรู้จักคุ้นเคยกับข้าราชการหลายคน และได้พึ่งพาคนเหล่านั้นด้วย

สรุปได้ว่า งานบ้านที่ผู้หญิงรับผิดชอบมีส่วนสำคัญในการดำรงรักษา และเสริมสร้างสายใยความสัมพันธ์ระหว่างครอบครัวหรือเครือข่ายทางสังคม ซึ่งจัดเป็นทรัพยากรอย่างหนึ่งสำหรับครอบครัวของผู้หญิงเอง (Papanek, 1979; Sharma, 1984)

(5) แม้แต่นอกอาณาเขตของบ้าน (domestic sphere) งานบ้านยังเป็นส่วนหนึ่งในวิถีชีวิตของผู้หญิง ความเชื่อว่างานบ้านเป็นงานของผู้หญิงเท่านั้น ปรากฏชัดเจนในสังคมไทย ยกตัวอย่างเช่น ในองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) มีสมาชิกสภา อบต. ผู้หญิง 2 คน ผู้หญิงสองคนนี้รับหน้าที่เก็บกวาดงานเลี้ยงต้อนรับนายอำเภอคนใหม่อย่างเต็มอกเต็มใจ โดยไม่คาดหวังให้สมาชิก อบต.ผู้ชายมาช่วย และสมาชิก อบต.ผู้ชายก็ไม่มีส่วนร่วมในการเก็บกวาดด้วยเช่นกัน

(6) หากมองเชื่อมโยงกับสังคม จะเห็นว่า การที่ผู้หญิงดูแลเด็กไม่ว่าจะเป็นลูกหรือหลานให้แก่สมาชิกครอบครัวที่อยู่ในเมืองนั้น แท้จริงแล้วเป็นการช่วยเหลือต่อการผลิตซ้ำทรัพยากรมนุษย์ซึ่งแรงงานให้แก่ภาคเมือง เนื่องจากระบบการจ้างงานในประเทศไทยส่วนใหญ่ไม่มีระบบสวัสดิการเรื่องการลาคลอด

หรือการจัดสถานเลี้ยงเด็กอ่อนให้แก่ลูกจ้าง หากแต่ผลักให้เป็นภาระที่ลูกจ้างแต่ละคนต้องจัดการเอง ดังมีงานวิจัยหลายชิ้นระบุว่า คนงานหญิงที่มีลูกอ่อนต้องพึ่งพาญาติพี่น้องหรือจ้างคนเลี้ยงลูก (Chanya Settput & Benja Yoddumner-Attig, 1992; Hnin, 1994; สมศักดิ์ สามีคศิริธรรม, 2541; ปรึกษา ปันตกแต่ง และกฤษฎา บุญชัย, 2542) ในแง่นี้ ต้นทุนด้านเวลา แรงงานและทรัพยากรที่ผู้หญิงต้องใช้เพื่อเลี้ยงดูเด็ก เพื่อให้แม่และพ่อของเด็กมีเงื่อนไขทำงานได้นั้น ถือเป็นต้นทุนทางสังคมที่ภาคเมืองผลักให้แก่ครอบครัวชนบทรับผิดชอบนั่นเอง

กล่าวโดยสรุปก็คือ ในท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของหมู่บ้านและแรงกดดันทางเศรษฐกิจที่เพิ่มขึ้นในครอบครัว ผู้หญิงส่วนใหญ่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้หญิงในครอบครัวยากจน และค่อนข้างยากจนทั้งรุ่นแม่และรุ่นลูกต่างทำงานหนัก ทั้งงานหาเลี้ยงครอบครัวและงานบ้าน และในกรณีที่ผู้ชายกินเหล้ามาก (ซึ่งพบว่าครอบครัวส่วนใหญ่เป็นเช่นนั้น) ผู้หญิงยังต้องทำหน้าที่เป็นผู้นำครอบครัวโดยปริยาย ทั้งในการริเริ่มและลงทุนลงแรงหารายได้มาเลี้ยงครอบครัว และการตัดสินใจเรื่องภายในครอบครัว

เมื่อถูกถามว่ารู้สึกอย่างไรที่ต้องรับภาระหนัก ผู้หญิงหลายคนตอบว่า เป็นภาวะจำยอม เพราะหากไม่พยายามเป็นฝ่ายนำครอบครัวเองแล้ว ครอบครัวก็จะไปไม่รอด แม้ว่าบางครั้งเคยคิดน้อยใจในชะตาชีวิตของตนเอง อยากจะแยกทางกับสามี แต่ต้องคิดทบทวนอย่างหนัก เพราะหากแยกทางกันแล้ว แม่จะต้องเป็นฝ่ายรับเลี้ยงดูลูกแต่เพียงลำพัง เกรงว่าลูกจะลำบาก และหากจะแต่งงานใหม่เพื่อให้สามีใหม่ช่วยปกป้องคุ้มครองและจุนเจือครอบครัว อาจเกิดปัญหาระหว่างพ่อเลี้ยงกับลูกเลี้ยง ดังนั้นจึงตัดสินใจยอมทนอยู่เพื่อลูก (Bhassorn Limanonda, 1995)

3.2 การจัดการเรื่องเงินในครอบครัว

พบว่า ครอบครัวแทบทั้งหมดผู้หญิงเป็นคนเก็บเงิน เนื่องจากเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่า ผู้หญิงเก็บเงินได้ดีกว่าผู้ชาย และจะทำให้ครอบครัวมั่นคงกว่า อย่างไรก็ตาม งานวิจัยจำนวนไม่น้อยระบุว่า การที่ผู้หญิงเก็บเงินมิได้หมายความว่าผู้หญิงมีอำนาจใน

เรื่องการเงินของครอบครัวเสมอไป หากแต่เป็นเงื่อนไขที่ทำให้ผู้หญิงต้องแบกรับภาระในการจัดการเรื่องเงินให้แก่ครอบครัวมากกว่าผู้ชาย (Young, 1992; White, 1992; Wolf, 1992) โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีของครอบครัวยากจน นอกจากจะต้องจ่ายเงินค่าเช่าและบุหรีให้สามีแล้ว ผู้หญิงจะต้องบริหารเงินจำนวนจำกัดที่หยาบหรือหามาได้นี้ ให้เพียงพอกับค่าใช้จ่ายทุกอย่างในครอบครัว ดังนั้นจึงพบว่าผู้หญิงมีบทบาทสำคัญเด่นชัดในวงแชร์และการกู้ยืมจากกลุ่มออมทรัพย์ และมีความขยันขันแข็งอย่างยิ่งในการหารายได้ อีกทั้งยังมีรายจ่ายส่วนตัวน้อยมาก เนื่องจากต้องประหยัดเงินไว้ใช้จ่ายสำหรับครอบครัว แต่ในทางตรงกันข้าม ผู้หญิงในครอบครัวฐานะดีจะใช้จ่ายเงินเพื่อซื้อข้าวของส่วนตัวได้ตามใจชอบ โดยไม่ต้องขออนุญาตจากสามี

โดยสรุปก็คือ ในท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของหมู่บ้านและครอบครัว หน้าที่ของผู้หญิงในการจัดการเรื่องเงินในครอบครัวมิได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม หากแต่แรงกดดันทางเศรษฐกิจทำให้ผู้หญิงในครอบครัวยากจนต้องแบกรับภาระทางการเงินมากขึ้น

4. สาเหตุที่ภาระหน้าที่ของผู้หญิงชาวบ้านไม่แปรผันไปตามสภาพการเปลี่ยนแปลงของหมู่บ้านและการใช้ทรัพยากรในครัวเรือน

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า การแบ่งงานกันทำระหว่างผู้หญิงและผู้ชาย และการจัดการเรื่องเงินในครัวเรือนนั้น ดำรงอยู่ในสังคมไทยมายาวนาน จึงควรพิจารณาว่าสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ภาระหน้าที่ของผู้หญิงไม่เปลี่ยนแปลงนั้น สืบเนื่องจากการที่ภาระหน้าที่ของผู้หญิงมีพื้นฐานอยู่บนอุดมการณ์เกี่ยวกับบทบาทหน้าที่ของผู้หญิง โดยที่กลไกการผลิตซ้ำอุดมการณ์ดังกล่าวยังคงเน้นย้ำที่ความเป็นแม่และงานบ้านมาโดยตลอด

นักกิจกรรมเพื่อสังคมและนักสตรีนิยมในเมืองไทยหลายคนตั้งข้อสังเกตจากการศึกษาบทบาทของผู้หญิงที่เป็นผู้นำในกิจกรรมการพัฒนา หรือการเคลื่อนไหวเรียกร้องเรื่องการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมว่า การที่ผู้หญิงที่ออกมามีบทบาทอย่างแข็งขันดังกล่าวก็เพราะมีความรู้สึกห่วงใยต่อสภาพความเป็นอยู่ของครอบครัวและชุมชนของตนเอง (วารภรณ์ แซ่มสนิท, 2542; มันทนา

สามารถ และ วิบูลย์สุข บัณฑิต, 2524; เสาวลักษณ์ ชายทวีป, 2542)

สุกัญญา หาญตระกูล (2542) เคยตั้งประเด็นไว้ว่า ความหมายของ “ครอบครัว” ในความคิดของผู้นำผู้หญิงระดับรากหญ้านั้น ครอบครัวรวมทั้งตัวเอง สามี ลูก หลานและสิ่งมีชีวิตในอาณาบริเวณบ้านของตนด้วย

เมื่อขอให้ผู้หญิงกลุ่มตัวอย่างให้คะแนนความรู้สึกพึงพอใจต่อชีวิตในแต่ละช่วงของตัวเอง ในระดับ 1-5 (ไม่พอใจเลย-พอใจมากที่สุด) พร้อมทั้งให้เหตุผลประกอบพบว่า สาเหตุของความทุกข์และความทุกข์ของผู้หญิงสืบเนื่องจากภาวะความเป็นอยู่ของครอบครัวและความสำเร็จของลูกหลานเป็นสำคัญ นอกจากนั้น ในชุมชนที่ยังมีฐานทรัพยากรอุดมสมบูรณ์พอสมควร วิถีชีวิตของผู้หญิงเกี่ยวข้องกับบ้านและครอบครัว ซึ่งเป็นทั้งหน่วยการผลิตเชิงเศรษฐกิจและแหล่งที่พักอาศัย ดังนั้น “โลก” (life-world) ของผู้หญิงจึงโยงใยระหว่างตัวเองและสมาชิกครอบครัว โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับลูก จึงขอตั้งเป็นข้อสังเกตเบื้องต้นไว้ เพื่อให้มีการศึกษาต่อไปว่า อัตลักษณ์ (self-identity) ของผู้หญิงชาวบ้านนั้นมีรากฐานอยู่บนความเป็นแม่หรือไม่ เพียงใด

การวิเคราะห์อัตลักษณ์ของผู้หญิงนั้น จำเป็นจะต้องเชื่อมโยงกับอุดมการณ์เกี่ยวกับบทบาทของผู้หญิงในสังคม เนื่องจากการแบ่งงานกันทำในครอบครัวและการจัดการเรื่องเงินในครอบครัวล้วนมีรากฐานเกี่ยวข้องกันกับอุดมการณ์เกี่ยวกับบทบาทหญิงชาย ทั้งนี้อุดมการณ์ซึ่งเป็นตัวกำหนดเงื่อนไขทางความคิดและสัมพันธ์กับการกระทำทางสังคม ได้สอดประสานกับบรรทัดฐานทางวัฒนธรรมและวิถีปฏิบัติในสถาบันสังคมระดับต่าง ๆ ตั้งแต่รัฐ ชุมชน จนถึงครอบครัวตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน (Afshar & Agarwal, 1989; Papanek, 1990; Ram, 1991; White, 1992) อุดมการณ์เกี่ยวกับบทบาทหน้าที่ของผู้หญิงในสังคมไทยเน้นที่บทบาทหน้าที่ของลูกสาวและแม่ เป็นสำคัญ (Kirsch, 1982; Van Esterik, 1982; Thitsa, 1983; Keyes, 1984; Mills, 1993; Hnin, 1994; ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์, 2541) แต่ในที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะประเด็นของบทบาทหน้าที่ของความเป็นแม่ ซึ่งจะเห็นได้จากองค์ประกอบที่สำคัญในสังคมไทย ดังนี้

- พุทธศาสนา ตามความเชื่อและข้อกำหนดของพุทธศาสนาในสังคมไทย ผู้หญิงบวชเป็นภิกษุณีไม่ได้ เพราะฉะนั้นวิถีการที่ผู้หญิงจะได้ “บุญ” มากที่สุดก็คือ การบวชลูกชาย และการบำรุงเลี้ยงพระสงฆ์ เพื่อให้เป็นเนื้อนาบุญในพุทธศาสนา

- วรรณกรรม จากผลงานการวิเคราะห์วรรณคดีสำคัญๆ และวรรณกรรมพื้นบ้านหลายชิ้น (Suwanna Satha-anand, 1997; ผ่องพรรณ มณีรัตน์, 2527) พบว่า บทบาทของผู้หญิงที่ถูกเน้นย้ำมาตลอดก็คือบทบาทของภรรยาและแม่ที่ดี ดังได้ระบุคุณสมบัติของภรรยาและแม่ไว้อย่างละเอียดในงานหลายชิ้น วรรณคดีจากวรรณคดีที่ติดปากและเอ่ยอ้างถึงกันมาก คือ “มีสามีดีเหมือนมีฉัตรแก้วกันเกิด งามหน้างามเนตรทุกแห่งหน” ซึ่งหยิบยกมาจากอิเหนา พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2

- สื่อมวลชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งละครโทรทัศน์และภาพยนตร์ไทย กาญจนา แก้วเทพ (2538) ได้วิเคราะห์เนื้อหาละครโทรทัศน์ไว้ว่า บทบาทของผู้หญิงที่ถูกนำเสนอมากที่สุดบทบาทหนึ่งคือ บทบาทของแม่ ผู้เสียสละทุกอย่างเพื่อความสุขของลูก และในขณะเดียวกันแม่ก็มีความชอบธรรมที่จะกำหนดชีวิตของลูก และเรียกร้องให้ลูกทดแทนบุญคุณด้วย (Van Esterik, 1996; Archavanitkul & Havanon, 1995)

- กิจกรรมการพัฒนา จากการพูดคุย เข้าร่วมและสังเกตกิจกรรมการพัฒนาที่ผู้หญิงเกี่ยวข้องอยู่ในชุมชน ได้แก่ กลุ่มอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน (อสม.) และกลุ่มสตรีอาสาพัฒนาประจำหมู่บ้าน (กลุ่มสตรี) และงานวันสตรีสากลปี 2541 ที่หาดใหญ่พบว่า เนื้อหาของกิจกรรมส่วนใหญ่เน้นที่หน้าที่ของผู้หญิงในการดูแลความเป็นอยู่ของครอบครัว และงานเสริมรายได้ให้แก่ครอบครัว รวมทั้งเรื่องความสวยงาม

โดยสรุปก็คือ อุดมการณ์เกี่ยวกับบทบาทหน้าที่ของผู้หญิงที่ถูกผลิตซ้ำในสังคมไทยโดยผ่านกลไกต่างๆ รวมทั้งกิจกรรมการพัฒนาในปัจจุบัน เน้นที่หน้าที่ของแม่ และงานบ้าน

อนึ่ง อุดมการณ์ดังกล่าวมีความสอดคล้องสัมพันธ์กับเงื่อนไขความเป็นจริงทางสังคมด้วยเช่นกัน

การที่ผู้หญิงชาวบ้านยอมอดทนทุกอย่างเพื่ออนาคตของลูกนั้นเป็นผลสืบเนื่องจากปัจจัยหลายข้อที่ประสานกลมกลืนกัน จนกลายเป็นภาวะความผูกพันระหว่างแม่กับลูก (maternal altruism) ทั้งความรักความห่วงใยลูก โดยอารมณ์ความรู้สึกของความเป็นแม่ และอุดมการณ์ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ตลอดจนเงื่อนไขทางเศรษฐกิจสังคม (Kabeer, 1997; Ann Whitehead, 1981) ในสังคมที่รัฐไม่จัดสวัสดิการให้แก่คนชรา การมีลูกไว้พึ่งพามาแก่เด็มนับเป็นหลักประกันสำคัญของชีวิต นันทา หญิงวัย 70 ปี แสดงความวิตกกังวลต่ออนาคตของลูกสาวโสวัยใกล้ 50 ปีว่า จะอยู่อย่างไรในวัยชรา เนื่องจากไม่มีลูกคอยดูแล ส่วนสุนีย์แม่มีลูกติด 2 คนซึ่งแต่งงานใหม่กับพ่อมีลูกติด 2 คน เล่าว่าต้องแอบเล่นแชร์เพื่อส่งเงินจุนเจือลูกชายที่ทำงานอยู่กรุงเทพฯ โดยไม่ให้สามีใหม่รู้ ด้วยเหตุผลที่ว่า ในบั้นปลายของชีวิตลูกจะเป็นที่พึ่งพาของตนเองได้แน่นอนกว่าคนอื่น ๆ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ อุดมการณ์เกี่ยวกับบทบาทหน้าที่ของผู้หญิงที่เน้นความเป็นแม่เน้นโยงโยงอยู่กับเงื่อนไขทางเศรษฐกิจและสังคมด้วยเช่นกัน

กล่าวโดยสรุปก็คือ บทบาทนี้เป็นเสมือนแว่นขยายที่ส่องให้เห็นรายละเอียดการเปลี่ยนแปลงภายในชุมชน ทำให้เข้าใจกระบวนการแบ่งชนชั้นทางสังคม ซึ่งทวีความรุนแรงขึ้นในสังคมไทยในช่วง 3 ทศวรรษแห่งการพัฒนาที่ได้อย่างชัดเจนเป็นรูปธรรมยิ่งขึ้น อนึ่งแม้ว่าวิถีชีวิตภายในชุมชนชนบทภาคใต้แห่งหนึ่งได้เปลี่ยนแปลงไปมาก สืบเนื่องจากการดำเนินนโยบายการพัฒนาของรัฐ และกลไกของระบบตลาด ที่โยงโยงหมู่บ้านที่ห่างไกลเข้ามาสัมพันธ์กับเมืองอย่างใกล้ชิด ภาระหน้าที่ซึ่งผู้หญิงชาวบ้านได้แบกรับมาโดยตลอด อันมีส่วนสำคัญยิ่งในการดำรงรักษาครอบครัว และสายใยความสัมพันธ์ทางสังคมในชุมชน ยังคงไม่แปรเปลี่ยนไปจากเดิม

5. ข้อเสนอในเชิงนโยบาย

สืบเนื่องจากผลการวิจัยดังกล่าว ข้อเสนอในเชิงนโยบายที่สังคมไทยพึงจะเร่งดำเนินการ เพื่อให้เกิดการพัฒนาสตรีอย่างแท้จริง มีดังนี้

5.1 ให้คุณค่าแก่งานบ้านของผู้หญิง ซึ่งยังไม่มีการตีราคาเป็นตัวเงิน เนื่องจากสังคมไทยมักจะให้

ค่าเฉพาะบทบาททางเศรษฐกิจของผู้หญิง โดยมองข้ามความเป็นจริงที่ผู้หญิงต้องเป็นฝ่ายแบกรับภาระงานบ้านในครอบครัวพร้อมกับงานอาชีพ

5.2 ส่งเสริมประเด็นความเสมอภาคทางสังคมและบทบาทหญิงชายไปด้วยพร้อม ๆ กัน

5.3 ส่งเสริมให้ผู้หญิงมีส่วนร่วมในกระบวนการตัดสินใจทางการเมืองมากขึ้น ทั้งนี้การพัฒนาจะต้องคำนึงถึงภาระหน้าที่ของผู้หญิงด้วย เพื่อให้กระบวนการพัฒนาบรรลุผลในการส่งเสริมศักยภาพของผู้หญิงอย่างแท้จริง

เอกสารอ้างอิง

- ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์. (2538). ผู้หญิงกับศาสนา. *สตรีศึกษา* 1. กรุงเทพฯ: คณะอนุกรรมการด้านการศึกษา อาชีพ และวัฒนธรรม สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานเพื่อพัฒนาสตรีแห่งชาติ.
- นภัส อภรณ์ดอน พรประภา สีนุชานาวา และสุชีลา ตันชัยนันท์. (2535). *ฐานะและบทบาทของสตรีที่หาเลี้ยงครอบครัวกับภูมิหลังในชนบท*. กรุงเทพฯ: โครงการสตรีศึกษา สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ประภาส ปิ่นตบแต่ง และกฤษฎา บุญชัย. (2542). *รายงานการวิจัยเรื่องผลกระทบวิกฤติเศรษฐกิจต่อคนจน. นำเสนอในการประชุมประจำปีของคณะกรรมการประสานงานองค์กรพัฒนาเอกชน 1-2 กรกฎาคม 2542*.
- ผ่องพรรณ มณีรัตน์. (2527). การวิเคราะห์บทบาทสตรีในนิทานชาวบ้าน. *วารสารสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา*, 2(1), 20-26.
- พระไพศาล วิสาโล. (2537). *ประวัติศาสตร์การบริโภคสุราในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยประชากรและสังคมไทย.
- มันทนา สามารถ และวิบูลย์สุข บัณฑิต. (2542). *ผู้หญิงกับสิ่งแวดล้อม*. กรุงเทพฯ: จากทัศนยะและประสบการณ์ขององค์กรพัฒนาเอกชน มูลนิธิ Friedrich Ebert Stiftung.
- วราภรณ์ แซ่มสนิท. (2542). นักกิจกรรมผู้หญิงชาวบ้าน: วิถีความคิดและประเด็นการต่อสู้. ใน *สินีทิพย์ สิทธิรักษ์ (บรรณาธิการ), เท้าหลังอย่างก้าว รวมบทความทางด้านวิชาการด้านสตรีศึกษา*. กรุงเทพฯ: โครงการสตรีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

- ศูนย์พัฒนาภาคใต้. (2538). *ภาพรวมภาคใต้ พ.ศ. 2538*. สงขลา: สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ สำนักงานภาคใต้.
- สมศักดิ์ สามัคคีธรรม. (2541). *ความยากจนในกลุ่มกรรมกร. ใน ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ. (บรรณาธิการ), ถนนไทยในภาวะวิกฤต*. กรุงเทพฯ: ศูนย์ศึกษาเศรษฐศาสตร์การเมือง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ. (2540). *รายงานการวิจัยเรื่องอัตราผลกระทบทางเศรษฐกิจจากการลงทุนทางการศึกษา*. กรุงเทพฯ: สำนักนายกรัฐมนตรี.
- สุกัญญา หาญตระกูล. (2542). *ครอบครัวในวาทกรรมของหญิงผู้นำชาวบ้าน และนักวิชาการสตรี และนักวิชาการสตรีศึกษา. กรุงเทพฯธุรกิจ, (10 กันยายน), 12*.
- สุธิวังค์ พงษ์ไพบูลย์. (2535). *กระบวนการเรียนรู้เชิงสังคมในครอบครัวด้านบทบาทหญิงชาย: กรณีภาคใต้*. กรุงเทพฯ: คณะอนุกรรมการด้านการศึกษา อาชีพ และวัฒนธรรม สำนักงานนายกรัฐมนตรี.
- เสาวลักษณ์ ชายทวีป. (2542). *เครือข่ายสตรีทางการเมืองส่วนท้องถิ่น: กรณีศึกษาเครือข่ายแม่หญิงล้านนาและชมรมกำนันผู้ใหญ่บ้านและผู้นำสตรีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิ Friedrich Ebert Stiftung.
- Afshar, H. and B. Agarwal. (1989). *Poverty and Ideology in Asia*. London: The Macmillan Press, Ltd.
- Akin, Rabibhadana. (1993). *Social Inequity: A Source of Conflict in the Future, Synthesis Report Volume IV*. Bangkok: Thailand Development Research Institute Foundation.
- Benja, Yoddumnern-Attig, K. Richter, Amara Soonthornthada, Chanya Settaput and Anthony Pramualratana, eds. (1992). *Changing Roles and Statuses of Women in Thailand: A Documentary Assessment*. Salaya, Thailand: Institute for Population and Social Research.
- Bhassorn, Limanonda, Kua Wongboonsin, Suvanthana Vibulserst and Vipap Prachuabmoh Ruffolo. (1995). *Summary Report on the General Family Survey*. Bangkok: Institute of Population Studies, Chulalongkorn University.

- Chanya, Settaput and Bencha Yoddumnern-Attig. (1992). Occupational Role Behaviours over Time. In Benja Yoddumnern-Attig, K. Richter, Amara Soonthornhdhada, Chanya Settaput and Anthony Pramualratana, eds., **Changing Roles and Statuses of Women in Thailand: A Documentary Assessment**. Salaya, Thailand: Institute for Population and Social Research, Mahidol University.
- Hnin, H.P. (1994). Reproductive Experiences and Needs of Thai Women: Where Has Development Taken Us ? In G. Sen and R. Snow, eds., **Power and Decision: The Social Control of Reproduction**. Massachusetts: Harvard School of Public Health.
- Kabeer, N. (1994). **Reversed Realities: Gender, Hierarchies in Development Thought**. London and New York: Verso.
- Kabeer, N. (1997). Women, Wages and Intra-household Power Relations in Urban Bangladesh. **Development and Change**, 28, 261-302.
- Kanjana, Kaewthep. (1994). East Meet West: the Confrontation of Different Cultures in Thai TV Dramas and Films. In Nittaya Masavisut, G. Simson and L. Smith, eds., **Gender and Culture in Literature and Film East and West: Issues of Perception and Interpretation**. Hawaii: East-West Centre, University of Hawai'i.
- Karim, W. (1995). Introduction: Genderising Anthropology in Southeast Asia. In W. Karim, ed., **"Male" and "Female" in Developing Southeast Asia**. Oxford/Washington DC: Berg Publishers.
- Keyes, C. (1984). Mothers or Mistresses but Never A Monk: Buddhist Notions of Female Gender in Rural Thailand. **The American Ethnologist**, 11(2), 223-241.
- Kirsch, A. (1982). Buddhism, Sex-roles and the Thai Economy. In P. Van Esterik, ed., **Women of Southeast Asia: Monograph Series on Southeast Asia**. USA: Centre for Southeast Asian Studies, Northern Illinois University.
- Kritaya, Archavanitkul and Napaporn Havanon. (1995). Situation, Opportunities and Problems Encountered by Young Girls in Thai Society. In Benja Yoddumnern-Attig, Kritaya Archvanitkul, Napaporn Havanon and Anthony Pramualratana, eds., **Qualitative Methods for Population and Health Research**. Salaya, Thailand: Institute for Population and Social Research, Mahidol University.
- Lewis, D. and J.A. McGregor. (1993). **Change and Impoverishment in Albania: A Report for Oxfam**. UK: Centre for Development Studies, University of Bath.
- McGregor, A. (1998). **A Poverty of Agency: Resource Management Amongst the Poor in Bangladesh**. A paper presented in the 5th Workshop of the European Networks of Bangladeshi Studies, University of Bath, UK.
- Mills, M.B. (1993). **We Are Not Like Our Mothers: Migrants, Modernity and Identity in North-eastern Thailand**. Unpublished PhD Thesis, University of California, Berkeley.
- Papanek, H. (1979). Family Status Production: The 'Work' and 'Non-Work' of Women. **Journal of Women in Culture and Society**, 4(4), 775-781.
- Papanek, H. (1990). To Each Less Than She Needs, from Each More Than She Can Do: Allocations, Entitlements, and Value. In I. Tinker, ed., **Persistent Inequalities: Women and World Development**. New York: Oxford University Press.
- Ram, K. (1991). **Mukkuvar Women : Gender, Hegemony and Capitalist Transformation in A South Indian Fishing Community**. London and New Jersey: Zed Books, Ltd.
- Sharma, U. (1984). Family Status Production Work: What does it produce ? **Journal of Social Studies**, 2, 74-94.
- Suwanna, Satha-anand. (1997). **Madse: The Female Bodhisattava Denied ?** In Wirada Somsawasdi and S. Theobald, eds., op cit.

- Thitsa, K. (1983). **Nun, Medium and Prostitutes in Chiangmai: A Study of Some Marginal Categories of Women**. Canterbury: Centre of South-east Asian Studies, University of Kent.
- Van Esterik, P. (1996). Nurturance and Reciprocity in Thai Studies. In E. Durranberger, ed., **State, Power and Culture in Thailand**. USA: Yale University Southeast Asian Studies, Yale University.
- Van Esterik, P., ed. (1982). **Women of Southeast Asia**. USA: Center for Southeast Asian Studies, Northern Illinois University.
- Virada, Somsawadi and S. Theobald, eds. (1997). **Women, Gender Relations and Development in Thai Society**. Chiangmai, Thailand: Women's Studies Center, Faculty of Social Sciences, Chiangmai University.
- White, S. (1992). **Arguing with Crocodile: Gender and Class in Bangladesh**. London: Zed Books, Ltd.
- Whitehead, A. (1981). "I'm Hungry, Mum": The Politics of Domestic Budgeting. In K. Young, C. Wolko-witz, and R. McCullagh, eds., **Of Marriage and Market: Women's Subordination in International Perspective**. London: CSE Books.
- Wolf, D. (1992). **Factory Daughters: Gender, Household Dynamics and Rural Industrialisation in Java**. Oxford: University of California Press.
- Young, K. (1992). Household Resource Management. In L. Ostergraard, ed., **Gender and Development: A Practical Guide**. London: Routledge.